

1920-Cİ İLLƏRDƏ AZƏRBAYCAN SSR-DƏ HƏYATA KEÇİRİLƏN SOSIAL-İQTİSADİ KURSUN RESPUBLİKANIN DAXİLİ HƏYATINA TƏSİRİNƏ DAİR

Ənvər Fəttah oğlu Məmmədov

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
mammadovanvar1969@mail.ru

Açar sözlər: *Azərbaycan, sovet hakimiyyəti, sosial-iqtisadi, daxili həyat, kустar*

Təqdim olunan məqalədə Azərbaycan SSR-in sosial-iqtisadi vəziyyəti, xüsusilə də kустar istehsalın durumu, Sovet hökuməti tərəfindən 1920-ci illərdə həyata keçirilmiş tədbirlər kontekstində araşdırılır. Məqalədə sovet hakimiyyət orqanlarının həyata keçirdiyi tədbirlərin Azərbaycan SSR-də yaratdığı ağır sosial-iqtisadi durumdan bəhs olunur. Gətirilən faktlar belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, bu zaman kустar sənətkarlığın ayrı-ayrı sahələri ilə yanaşı xalçaçılıq da ciddi tənəzzül keçirmişdir. Sənətkarların sovet hakimiyyət orqanları tərəfindən sıxışdırılması, onların müxtəlif ağır vergilərlə yüklənməsi, bəzi sənət sahələrində çalışanların bəhs olunan dövrdə baş vermiş çıxışlarda yaxından iştirak etməsinə səbəb olmuşdur. Məqalədə 1930-cu il Nuxa-Zaqatala üsyanının təmsalında sənətkarların baş vermiş çıxışlarda iştirakına dair arxiv sənədlərinə söykənən maraqlı faktlar gətirilir.

О ВЛИЯНИИ ПРОВОДИМОГО В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО КУРСА В 1920-х ГОДАХ НА ВНУТРЕННЮЮ ЖИЗНЬ РЕСПУБЛИКИ

А.Ф. Мамедов

Ключевые слова: *Азербайджан, советская власть, социально-экономическая, внутренняя жизнь, кустарь*

В представленной статье рассматривается социально-экономическое положение Азербайджанской ССР в целом, и кустарное производство, в частности, в контексте осуществляемых в 1920-х годах советской властью мероприятий. Приведенные факты свидетельствуют, что в первой половине указанного десятилетия отдельные отрасли кустарного ремесленничества, в том числе и ковроткачество, переживали серьезный упадок. Притеснение органами власти кустарей и ремесленников, обложение их разными непосильными налогами вызывали рост социального недовольства, что приводило к

активному участию означенных категорий населения в антисоветских выступлениях. В статье во многом впервые приводятся уникальные факты из архивных документов, свидетельствующие об участии кустарей в Нухинско-Закатальском восстании 1930 года.

ON THE INFLUENCE OF THE SOCIO-ECONOMIC COURSE IN THE AZERBAIJAN SSR IN THE 1920S ON INTO THE INTERNAL LIFE OF THE REPUBLIC

A.F Mammadov

Key words: *Azerbaijan, Soviet power, craft, social-economic, inner life, handicraftsman*

The presented article examines the socio-economic situation of the Azerbaijan SSR as a whole, and artisanal production, in particular, in the context of the events carried out by the Soviet government in the 1920s. The above facts indicate that in the first half of the decade, certain branches of artisanal crafts, including carpet weaving, were in serious decline. The oppression by the authorities of artisans and handicraftsmen, their imposing various excessive taxes caused an increase in social discontent, which led to the active participation of these categories of people in anti-Soviet protests. For the first time the article presents unique facts from archival documents, testifying to the participation of artisans in the Nukha-Zagatala uprising of 1930.

Bəlli olduğu kimi, Birinci dünya müharibəsi, ardından milli münaqişələr, vətəndaş müharibəsi, mövcud sosial-iqtisadi əlaqələrin qırılması və s. səbəblər üzündən o dövrdə Azərbaycan xalq təsərrüfatı dərin böhran yaşamaqda idi. Bu böhran sovet hakimiyyətinin ilk illərində də davam etmiş və hətta bəzi sahələrdə daha dərin səciyyə almışdı. Tənəzzül iqtisadiyyatın bütün sahələrini sarımışdı. Qeyd etmək yerinə düşər ki, milliləşdirmədən sonra ilk vaxtlar Azərbaycanın neft sənayesində böhran daha geniş miqyas kəsb etmişdi. Məsələn, əgər 1920-ci ilin aprelində 17,2 milyon pud neft çıxarılmışdısa, iyunda bu rəqəm 14,9 milyon puda, sentyabrda isə 10,8 milyon puda enmişdi. İyunda 6,9 milyon pud neft hasilatına qarşı sentyabrda emal 4,8 milyon puda qədər azalmışdı [7,s.25].

Azərbaycanın kənd təsərrüfatında yaranmış vəziyyət sənayedən geri qalmırdı. Əkin sahələri 1914-cü illə müqayisədə 1921-ci ildə 965500 hektardan 560600 hektara enmiş - yəni 42% azalmışdı [10, s.44-45]. Taxıl əkinləri 1914-cü ildə 781 min hektardan 1921-ci ildə 506 min hektara, texniki bitki sahələri

121 min hektardan 9 min hektara, pambıq sahələri 115 min hektardan 4 min hektara, çəltik sahələri 47 min hektardan 30 min hektara düşmüşdü [4, s.6].

Maldarlığa da ciddi ziyan dəymişdi. İribuynuzlu mal-qaranın sayı 1914-cü ildəki 1 milyon 480 mindən 1921-ci ildə 635 minədək, atların sayı 153 mindən 101 minədək, qoyunların sayı 1,166 milyondan 866 minədək, sağmal inəklərin sayı 808 mindən 242 minədək azalmışdı [4, s.8-9]. Belə fəlakətli azalmanın səbəbləri müharibələr, yoluxucu xəstəliklər və s. ilə yanaşı, həm də ərzaq sapalağı ilə əlaqədar köçərilər tərəfindən mal-qaranın İrana sürülməsi idi. Bəhs olunan dövrdə maldarlıqda 40% azalma qeydə alınmışdı [8, s.29].

Azərbaycan kənd təsərrüfatının texniki təchizatı da son dərəcə primitiv idi. 1921-ci ilin məlumatlarına əsasən, kəndli təsərrüfatlarından yalnız 9%-də dəmir kotan, 2%-də dəmir dırmıx, 27%-də ağac xış var idi. Kəndli təsərrüfatlarının 64%-də ümumiyyətlə, torpaq becərmə alətləri qeydə alınmamışdı [9, s.142]. Kəndlilərin 1920-ci il 5 may dekretinə əsasən aldıkları torpaqlar kənd təsərrüfatı alətlərinin çatışmazlığı səbəbindən becərilməmiş qalmışdı. O da vurğulanmalıdır ki, Azərbaycan kəndliləri sadəcə təsərrüfat dağınlığından deyil, həmçinin sənaye istehsalının fəlakətli dərəcədə tənəzzülündən də əziyyət çəkirdilər.

Vəziyyəti ağırlaşdıran amillərdən biri də hərbi kommunizm siyasəti idi. Geniş kəndli kütləsi ərzaq sapalağının ləğvini və öz məhsulunun artığından sərbəst surətdə yararlanmağı istəyirdi. Vətəndaş müharibəsi sona çatsa da, kənddə vəziyyət daha da mürəkkəbləşmişdi.

O dövrdə sovet dövləti qarşısında iki seçim dururdu: ya artıq yeni hərbi-siyasi şəraitə cavab verməyən hərbi kommunizm kursunu davam etdirmək, bununla da həm əhalinin mütləq əksəriyyətini təşkil edən kəndlilərlə daimi savaşı vəziyyətində olmaq, həm də ölkənin düşdüyü fəlakətli iqtisadi vəziyyətə seyrçi qalmaq; ya da kəndlini həvəsləndirməyi və sərbəst iqtisadiyyata xas bəzi digər tədbirləri ehtiva edən yeni sosial-iqtisadi kursa rəvac verməklə ölkənin təsərrüfat həyatını canlandırmaq. Bəlli olduğu kimi, V.Lenin vəziyyəti dəyərləndirərək, öz seçimini ikinci strategiya üzərində etmişdi.

Çanaq vergisinin ömrü isə az oldu. Belə ki, o əvvəla, ərzaq vergisinə keçid forması kimi düşünülmüşdü. İkincisi isə, bu tədbir bəslənilən ümidləri doğrultmadı, respublikada yığılan çanaq nəzərdə tutulduğundan az oldu. Qəzaların çoxunda məhsul qıtlığı, yığımın təşkilində yol verilən nöqsanlar, nəqliyyat çatışmazlığı "çanağın" kifayət qədər səmərəli olmamasının əsas səbəbləri idi.

1921-ci ilin martında olmuş Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının X qurultayı kəndlini həvəsləndirməyi və sərbəst iqtisadiyyata xas bəzi digər tədbirləri ehtiva edən Yeni İqtisadi Siyasətə (YİS) keçid haqqında qərar qəbul etdi. İqtisadi siyasətdə əsas dəyişikliklər, ərzaq sapalağının ərzaq vergisi ilə əvəzlənməsindən əlavə, xırda və orta sənayenin denasionalizasiyasını və ya icarəyə verilməsini, kənd təsərrüfatının və kустar-mədən kooperasiyasının,

xırda-əmtəə sektorunun fəaliyyət sərbəstliyinin bərpasını nəzərdə tuturdu. Obyektivlik naminə qeyd etmək lazımdır ki, Yeni İqtisadi Siyasət çərçivəsində atılan addımlar, kəndlini öz əməyinin məhsuldarlığında maraqlı etdiyindən, kənddə müəyyən qədər irəliləyişə təkan vermişdi.

1927-ci ilin sonu – 1928-ci ilin əvvəllərində meydana çıxmış taxıl tədarükü böhranı, kollektivləşdirmənin sürətlə və radikal tədbirlərlə həyata keçirilməsi zərurətini aktuallaşdırmaqla yaranmış vəziyyət, sənayeləşmənin də taleyini təhlükə altına alırdı. Ölkəni çörəklə təmin etmək zərurəti, eyni zamanda da sənayeləşmə üçün gərəkli maşın və avadanlığın xaricdən alınması üçün tələb olunan vəsaitin isə məhz taxıl satışı hesabına əldə olunması bolşevik hakimiyyətini bu məsələdə son dərəcə radikal addımlar atmağa sövq edirdi.

Qolçomaqlara qarşı yürüdülmən siyasətdə yol verilən zorakılıqlar da bəhs olunan dövrdə kустar sənətkarlığın vəziyyətini gərginləşdirən amillərdən idi. Hakimiyyət orqanları qolçomaq siyahılarını özlərinin təsbit etdiyi meyarlarla tərtib edirdilər ki, bu da faktiki olaraq qolçomaq adı altında istənilən təşəbbüskar kəndlinin fiziki cəhətdən məhv edilməsinə gətirib çıxarırdı. Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və Xalq Komissarları Sovetinin qolçomaq təsərrüfatlarının üzərinə fərdi qaydada vahid kənd təsərrüfatı vergisinin qoyulmasına dair qərarına görə muzdlu əməyin tətbiqini zəruri edən sahələr istisna olmaqla (həmin sahələrdə də tətbiq olunan muzdlu əməyin həcmi müəyyən olunmuş həddi keçməməli idi), sistemli şəkildə kənd təsərrüfatı işləri, kустar sahələr və müəssisələrdə muzdlu əməkdən istifadə edən təsərrüfatlar qolçomaq təsərrüfatı hesab olunur və onların üzərinə fərdi qaydada vahid kənd təsərrüfatı vergisi qoyulurdu.

Muzdlu əməyin tətbiq olunduğu günlərin sayının il ərzində aşağıda müəyyən olunmuş həddi keçməyən təsərrüfatlar fərdi qaydada vahid kənd təsərrüfatı vergisindən azad olunurdu. Abşeron yarmadasındakı taxılçılıq təsərrüfatlarında muzdlu əməkdən ildə 35 günə qədər istifadə oluna bilərdi. Düzən, dağlıq və dağətəyi rayonlarda bu hədd ildə 40 günə, suvarılan torpaqlarda isə 50 günə qədər müəyyən olunmuşdu. Muzdlu əməyin tətbiqi bağçılıq və üzümçülük təsərrüfatlarında, eləcə də, Lənkəran, Masallı və Astara rayonlarının çəltikçilik təsərrüfatlarında ildə 75 günü (keçmiş Gəncə quberniyasının üzümçülük təsərrüfatlarında bu hədd ildə 150 gün müəyyən olunmuşdu), pambıqçılıq təsərrüfatlarında 150 günü, qeyri-pambıqçılıq rayonlarının çəltikçilik təsərrüfatlarında 50 günü (pambıqçılıq rayonlarında çəltik becərən və muzdlu əmək tətbiq edən təsərrüfatların üzərinə tətbiq etdiyi muzdlu əməyin ölçüsündən asılı olmayaraq, fərdi qaydada vahid kənd təsərrüfatı vergisi qoyulurdu), tütünçülük təsərrüfatlarında isə ildə 200 günü keçməməli idi.

Əhalinin narazılığının əsas səbəblərindən biri də onlardan toplanan çoxsaylı vergilərin ağırlığı idi. Bu məsələdə də Cənubi Qafqazda ən ağır

vəziyyət Azərbaycanda olmaqla, müsəlmanların, türklərin vəziyyəti xüsusilə dözülməz idi. Belə ki, 1926-27-ci təsərrüfat ilində adambaşına düşən verginin miqdarı Ermənistanda 2 rubl 23 qəpik, Gürcüstanda 2 rubl 25 qəpik, Azərbaycanda isə 3 rubl 60 qəpik idi. Azərbaycanda varlı kəndlilərin 45,62%-i vergiyə cəlb olunduğu halda, Gürcüstanda bu rəqəm 35,13%, Ermənistanda isə 23,25% idi [5, 55-58]. Vergiyə cəlb olunanların içərisində kустar sənət sahələri ilə məşğul olan sənətkarlar da kifayət qədər var idi.

Əhalinin üzərinə düşən ağır vergi növlərindən biri də vahid kənd təsərrüfatı vergisi idi. Bu vergi üzrə əvvəlki illər üçün yığılmış borcun 69 min rubl təşkil etməsi onun məbləğinin Azərbaycan SSR-də 1926-1927-ci təsərrüfat ili üçün əvvəlki ildəki 3476 min rubldan 3154 min rubla azaldılmasına səbəb olmuşdu. Bu məbləğin də ödənilməsi mümkün olmadıqda onun miqdarı 2800 min rubla endirilmişdi [1, s.19-20]. Vahid kənd təsərrüfatı vergisindən Nuxa-Zaqatala qəza əhalisinin cəmi 55%-i azad edilmiş, yerdə qalan 45%-i isə hakimiyyət orqanlarının fikrincə “yararsız”, “antisovet ünsür” olmaqla, onlar bu vergi ilə yüklənmişdilər.

Kəndlilər ümumi kənd təsərrüfatı vergisi ilə yanaşı 13-ə qədər əlavə vergi də ödəyirdilər. Onlardan toplanan su vergisi isə kəndlilərin fikrincə, daha ağır olmaqla, hətta suvarma əkinçiliyinin mövcud olmadığı kəndlərdən də zorla su vergisi toplayırdılar. Nuxa qəzasında su vergisinin miqdarı ailə başına 30-40 rubl təşkil edirdi. Sənətkarlardan toplanan verginin miqdarı isə çox vaxt onların əmlakının dəyərindən 2-3 dəfə artıq olurdu [11, s.965].

Bəhs olunan dövrdə yaranmış sosial-iqtisadi tənəzzül, xammal çatışmazlığı, eləcə də bolşevik hakimiyyətinin yeritdiyi iqtisadi siyasət sənətkarlığın bir çox sahələrinin fəaliyyətində tənəzzülə səbəb olmuşdu. Həmin dövrün sənədlərindən bəlli olur ki, bəhs olunan dövrdə Nuxada kустar sənətkarlıq tənəzzül keçirdiyindən, sənətkarların iqtisadi durumu son dərəcə acınacaqlı idi. Məhz bu səbəbdən sənədlərdə qeyd olunur ki, bu bölgədə 1930-cu ildə baş vermiş üsyan iştirakçılarının içərisində vəziyyəti kifayət qədər acınacaqlı olan, gəlirinin 60-70 faizə qədərini vergi şəklində verməyə məcbur edilən kустar sənətkarlar da az deyildi. Daimi xammal çatışmazlığından əziyyət çəkən kустarlar vergi və mükəlləfiyyətləri ödəmək üçün istehsal alətlərini və ev əşyalarını satmaq məcburiyyətində qalırdılar. Bu da təsərrüfatın bu sahəsinin getdikcə tənəzzülə uğramasına səbəb olurdu [3, s.108].

Sovet dövrü tarixi ədəbiyyatında molla-qolçomaq iğtişası kimi təqdim olunmuş Nuxa-Zaqatala qəzasında baş vermiş xalq hərəkatının sosial bazasına gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, bu üsyan əhalinin demək olar ki, bütün təbəqələrini əhatə etmişdi. O dövrün rəsmi sənədlərində qeyd olunur ki, Nuxa-Zaqatala qəzasında baş vermiş üsyan zamanı molla-qolçomaqlarla yanaşı ortabablar, yoxsul və muzdurların bir hissəsi, eləcə də xammal çatışmazlığı səbəbindən ilin yarından çoxunu işsiz, bununla da maaşsız qalmalı olan Nuxa

ipəkçilik fabrikinin fəhlələri də qoşulmuşdular [2, s.125-145]. Bu barədə Qızıl Ordu komandanlığının hesabatında göstərilirdi: “Üsyançıların tərkibi rəngarəngdir – ora banditlər, qolçomaqlar, dükənçilər və onlar tərəfindən təhrik edilmiş ortabab, yoxsul-muzdur kütləsi daxildir” [11, s.86].

1930-cu il Şəki üsyanının tədqiqatçısı H.Manafının bu barədə arxiv sənədlərinə istinadən verdiyi məlumata diqqət edək: “Şəkidə mövcud olan kəndlilər, halvaçı, çarıqtikən, papaqçı, dabbaq, toxucu kimi sənətkarlar, gündəlik çörəyini çətinliklə qazanan baqqallar, xırda alverçilər, inqilabdan qabaq ali təhsil almış ziyalılar, məhəllə məscidlərinin mollaları, İstanbul, Bağdad, Tehran, Qahirə darülfününün ilahiyat fakültələrini bitirmiş ruhanilər və başqaları sovet hakimiyyətinin düşməni sayılırdılar. İnqilabdan qabaq Məkkə, Kərbəla, Məşhəd ziyarətlərinə gedib hacı, məşədi, kərbəlayı ləqəbi daşıyanlar da, ərəb, fars dilini bilən, Quranı oxuyan, namaz qılan, oruc tutanlar da bu siyahıya salınırdılar. Məscidlər bağlandı, xalqın məscidlərə verdiyi minlərlə xalı-xalça müsadirə edilərək kimlərəsə verildi. Məscidlərin minarələri söküldü...” [6, s.29].

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, sovet hakimiyyətinin ilk dönəmindən bolşevik hakimiyyətinin sosial-iqtisadi sahədə həyata keçirdiyi tədbirlər yerlərdə daxili həyatın müxtəlif sahələrində davam edən tənəzzülü daha da dərinləşdirmişdi. Bu baxımdan sənətkarlığın düşdüyü ağır durum xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır. Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində baş vermiş müqavimət hərəkatı iştirakçılarının sosial tərkibinə diqqət etdikdə aydın olur ki, Nuxa-Zaqatala qəzasında baş vermiş üsyan zamanı din xadimləri və qolçomaqlarla yanaşı ortabablar, yoxsul və muzdurların bir hissəsi, eləcə də xammal çatışmazlığı səbəbindən ilin yarısından çoxunu işsiz, bununla da maaşsız qalmalı olan Nuxa ipəkçilik fabrikinin fəhlələri də qoşulmuşdular.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi (AMEA TİEA), iş 5345.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA), f. 1, siy. 231, iş 25.
3. Bünyadzadə D. Azərbaycanın kənd təsərrüfatının yüksəldilməsi (VI Ümumazərbaycan Şuralar qurultayına məruzə, aprel, 1929). Bakı: Azər nəşr, 1929, 80 s.
4. İsxanlı H.A. Qafqazda Sovet terroruna qarşı 1928/30-cu illər silahlı müqavimət hərəkatı haqqında // “Qafqazda Sovet totalitarizmi (20-30-cu illər)” mövzusunda elmi konfransın materialları. Bakı, 6-7 noyabr 1998-ci il. “Xəzər Universiteti” nəşriyyatı, 1998. s. 55-58
5. Manafı H. Şəki üsyanı. Bakı, Zaman, 2000, 109 s.

6. Nəzərli T. İpəkçiliyin inkişafı yeni islahatlar tələb edir. "Azərbaycan" qəzeti, 2013, 16 avqust.- S. 10
7. История СССР с древнейших времен до наших дней. В 12 томах. Т. VIII. М., Наука, 1967, 726 с.
8. Обзор деятельности правительства за 1925 и 1926 гг. Отчет V-му Всеазербайджанскому съезду Советов. Баку, Издание Управления делами Совнаркома и ВЭС'а, 1927, 408 стр.
9. Обзор деятельности правительства за 1927 и 1928 гг. Отчет VI Всеазербайджанскому съезду Советов. Баку, Издание Управления делами Совнаркома и ВЭС'а, 1929, 464 стр.
10. Резолюции и постановления съездов Советов Азербайджанской ССР (1921-1937 гг.). Баку: Издательство АН Азерб. ССР, 1961, 200 стр.
11. Российский Государственный Военный Архив(РГВА), ф. 25873, оп. 1, д. 1206.